

Roviny analýzy jazyka. Fonetika

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz
http://nlp.fi.muni.cz/poc_lingv/

Obsah:

- ▶ Roviny analýzy jazyka
- ▶ Fonetika a fonologie

Struktura jazyka

Struktura jazyka zahrnuje informace o:

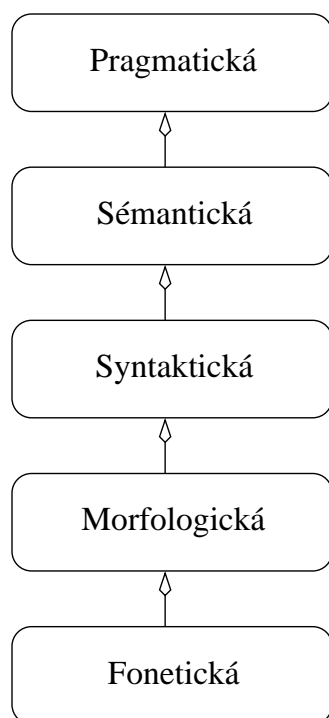
- ▶ co jsou **slova** (z jakých **znaků**, jaké slovní tvary a jejich složky)
- ▶ jak se slova (větné složky) kombinují do **vět**
- ▶ co slova označují, jaké jsou jejich **lexikální významy**
- ▶ jak se **význam věty** skládá z významů slov a slovních spojení (větných složek)

zpracování jazyka dále potřebuje:

- ▶ obecnou (encyklopedickou) **znalost světa** (ontologie)
- ▶ **inferenční mechanismus**
- ▶ znalost **komunikační situace**

Roviny analýzy jazyka

znalosti struktury jazyka jsou propojeny **hierarchicky**

jazykové **roviny**:

- ▶ fonetická
- ▶ morfologická
- ▶ syntaktická
- ▶ sémantická
- ▶ pragmatická

- ▶ kontextová
- ▶ znalost základní ontologie
- ▶ jazykové metaznalosti

Roviny analýzy jazyka – příklad

rovina analýzy

příklad

pragmatická

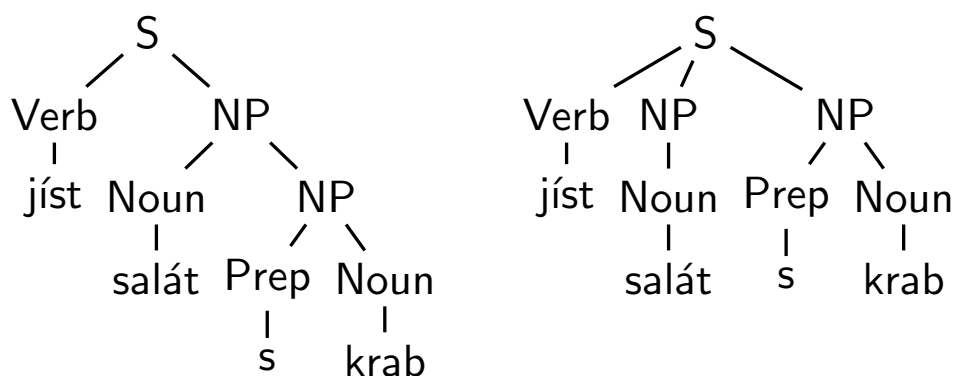
$Jíst(I_2, Salát, Tl_3) \wedge with(Salát, krab)$

sémantická

$Jíst(On, Salát, T_{min}) \wedge with(Salát, krab)$

$Jíst_{with}(On, Salát, krab, T_{min})$

syntaktická

morfologická

jíst–Verb3MSP, salát–Noun4IS, s–Prep7, krab–Noun7MS

fonetická

[j e d l s a l a : t s k r a b e m]

povrchová

“Jedl salát s krabem.”

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **fonetická** – postihuje vztahy mezi zvuky používanými v (mluveném) jazyce, jejich skládání do slabik a slov

foném – nejmenší jednotka jazyka, která může **odlišit** význam nadřazených jednotek

kosit/nosit fonémy *k* a *n* odlišují dvě slova

často odpovídají *znakům* → vždy ale označují *zvuky*

- ▶ **morfologická** – interní struktura slov, skládání slov z menších jednotek

morfém – nejmenší jednotka, která může **nést** význam

pří-lež-it- pří – prefix (*blízko*)

-ost-n-ými: lež – lexikální kořen (*ležet*)

it – adjektivní derivační sufix (*ten, který*)

ost – substantivní derivační sufix (*ta skutečnost, že*)

n – adjektivní derivační sufix (*charakteristický pro*)

ými – gramatický afix (*instrumentál plurálu*)

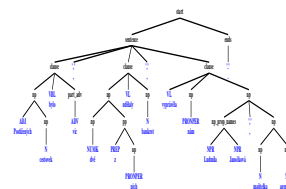
Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **syntaktická** – struktura větných frází

popisuje, jak vypadá **gramaticky správná věta**, většinou pomocí **pravidel gramatiky**

syntaktický analyzátor – nástroj, který analyzuje vstup na základě gramatiky

na výstup dává různé info, např. derivační stromy

- ▶ **sémantická** – význam výrazů přirozeného jazyka a jejich kombinací hodně závisí na zvolené **sémantické reprezentaci**

logická analýza věty – strukturní část sémantické analýzy

- ▶ **pragmatická** – zkoumá vztah mezi výrazy přirozeného jazyka a **kontextem** často se do ní řadí znalost **komunikační situace**, **základní ontologie** a **jazykových metaznalostí**

Fonetika a fonologie

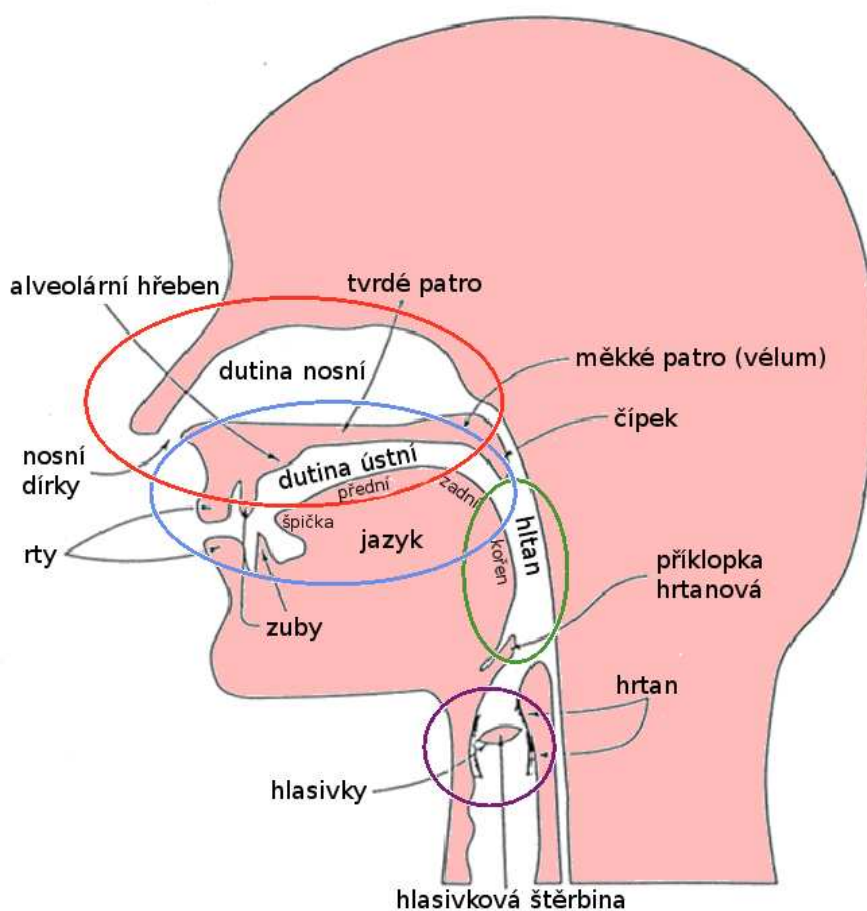
Fonologie:

- ▶ **fonologický systém** jazykových zvuků v *určitém jazyce*
- ▶ pracuje s **gramatikou** řečových zvuků
- ▶ pomocí gramatických pravidel popisuje historické změny i současné alternace

Fonetika:

- ▶ studuje **produkci, přenos a příjem** jazykových zvuků
- ▶ má klíčový význam např. pro oblast automatického **rozpoznávání a syntézy řeči**
- ▶ není tradičně chápána jako součást gramatiky jazyka

Kde vznikají iazvkové zvuky?

Členění řečového proudu

řečový proud:

- ▶ nejsou mezery mezi slovy
- ▶ nejsou žádné izolované zvuky
- ▶ přesto všechny jazyky pracují s lingvistickými jednotkami jako separátními

oronym/orofón – fráze, které zní stejně/podobně, ale mají jiný obsah (≠ české *oronimum!*)

It's not easy to recognize speech.
It's not easy to wreck a nice beach.

Fonetické jednotky

▶ foném (*phoneme*)

- ▶ základní jednotka **zvukového systému** jazyka
- ▶ foném je *abstraktní věc*, konkretizuje se pomocí *fónů* (viz dále)
- ▶ např. v **češtině** – 37 fonémů:

a, a:, b, ts, tS, d, d', dz, dZ, e, e:, f, g, h\, x, i, i:, j, k, l, m, n, n', o, o:, p, r, r', s, S, t, t', u, u:, v, z, Z

▶ fón (*phone*)

- ▶ **řečový zvuk** z hlediska jeho **fyzikálních charakteristik** (zvuková vlna určitého tvaru)
- ▶ bez zařazení k zvukovému systému jazyka
- ▶ jeden **foném** odpovídá **množině** fónů
- ▶ **alofón** určitého fonému = jeden z množiny fónů tohoto fonému např. *nosit*, *banka*

Fonetická transkripce

- ▶ jeden z nejpoužívanějších **nástrojů fonetiky**
- ▶ **převod** řečového proudu do oddělených, lingvisticky významných **symbolických jednotek**
- ▶ používá se standardních **fonetických abeced** (viz dále)
- ▶ **široká** × **úzká** (broad/narrow) transkripce = převod *do fonémů/fónů*
- ▶ důvody pro tento převod: nedostatečnost písmenného zápisu, mezijazykové/krajové variace v písmenném zápisu
  - jedno písmeno → různý zvuk
    - vypít [v] / vpustit [f]
    - ‘k’ → ‘c’ v latinském canis, ‘ch’ v italském Chianti
    - ‘č’ → ‘ch’ v anglickém cheat, ‘ci’ v italském ciao
  - jeden zvuk → různá písmena
    - chovat [x] / shánět [x]
    - ‘f’: → ‘f’ v českém fyzika
→ ‘gh’ v anglickém laugh
→ ‘ph’ v řeckém philosophia

Příklady dat pro českou transkripci pro MBROLA

- ▶ pravidla pro přepis do fonémů

```

CLASS SA    [aáeéěiíoóuúůyý]  # samohlásky
CLASS ZPS   [bdd'gvzžhCČ]     # znělé párové souhlásky
CLASS NPS   [ptt'kfsšHcč]     # neznělé párové souhlásky
[[ dě ]] → d' e
[[ b ]] (_|NPS|ZPS_) → p
[[ p ]] ZPS → b

```

- ▶ vstup pro MBROLu – text “shání tě též muž”

```

_ 200 0 132      i: 93 0 114      S 81 0 114
z 57 0 115      t' 27 0 120      m 43 0 120
h 45           e 50 0 114      u 61
a: 137         t 31 0 120      S 110
n' 75 0 132    e: 102           #

```

- ▶ zvuková databáze cz2 – 37 fonémů, 1442 difónů
nutné ručně “nařezat” všechny difóny

Fonetické abecedy IPA a SAMPA

IPA:

- ▶ *International Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v roce 1886 v Paříži, od té doby mnoho revizí (poslední 1996)
- ▶ speciální znak pro vyjádření každého **fónu**
- ▶ mezinárodně **standardní zápis** – jsou k dispozici tabulky a fonty
- ▶ *Unicode* – speciální IPA znaky v rozsahu U+0250–02AD

SAMPA:

- ▶ *Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v projektu SAM (Speech Assessment Methods) v letech 1987–89
- ▶ **strojově čitelná** fonetická abeceda
- ▶ <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/>

IPA – souhlásky

v americké angličtině – *pulmonické* i *nepulmonické*

	labio-		dentála		alveolára		palatála		velára		glotála	
	labiála		dentála		dentála		palatála		velára		glotála	
ploziva	p	b			t	d			k	g		
frikativa			f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ		h
afrikáta							tʃ	dʒ				
nazála		m				n				ŋ		
aproximanta						l						
laterální						r						
retroflexní												
koartikulovaná		w						j				

IPA – souhlásky ve slovech

p plate, piece, spin, capital, stop, tramp

t trip, time, winter, retire, wait, front

k kite, climb, character, rocket, back, sink

b bill, brush, sober, ramble, sob, bulb

d dark, drive, redden, ponder, head, hard

g go, grease, rigor, anger, log, iceberg

m man, mile, remorse, ample, climb, harm

n nice, know, enough, cunning, sign, burn

ŋ finger, singer, drunk, rang, thing

θ thank, three, ether, panther, path, birth

ð then, these, feather, breathe

f fit, fly, effort, perform, enough, Ralph

v very, view, every, prevail, love, starve

s ceiling, slim, psychology, Pacific, nasty, pass

z zoo, zipper, hazard, prison, cares, breeze

ʃ shore, sugar, nation, rash, Porche

ʒ (genre), visual, measure, decision, massage

h hat, who, ahead, perhaps

tʃ China, cheap, ritual, teaching, beach, punch

dʒ jump, pidgeon, reject, individual, ridge, engine

l light, look, pillow, applaud, salt, ball, girl

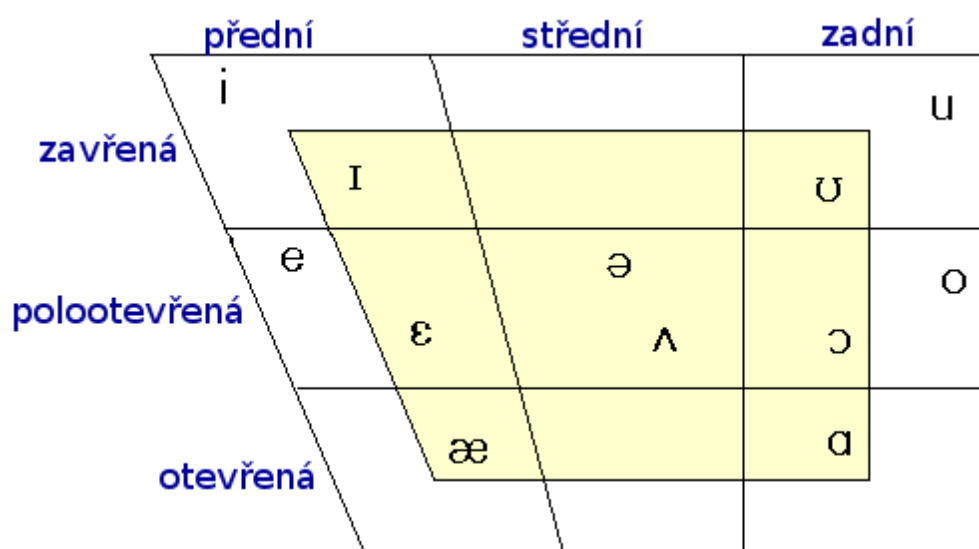
r real, row, around, part, care, hear

w wind, was, await, swim, queen

j yes, use, beyond, beauty, punitive

IPA – samohlásky

v americké angličtině

IPA – samohlásky ve slovech

i heed, beat, believe, people, scary

I hid, bit, injure, resist, finish

e hate, bait, great, they, say, neighbor

ɛ head, bet, friend, says, guest

æ had, bat, laugh, calf, language

u food, boot, pool, through, who, sewer

ʊ hood, book, pull, put, would

o hole, boat, sew, know, so

ɔ bought, law, wrong, stalk

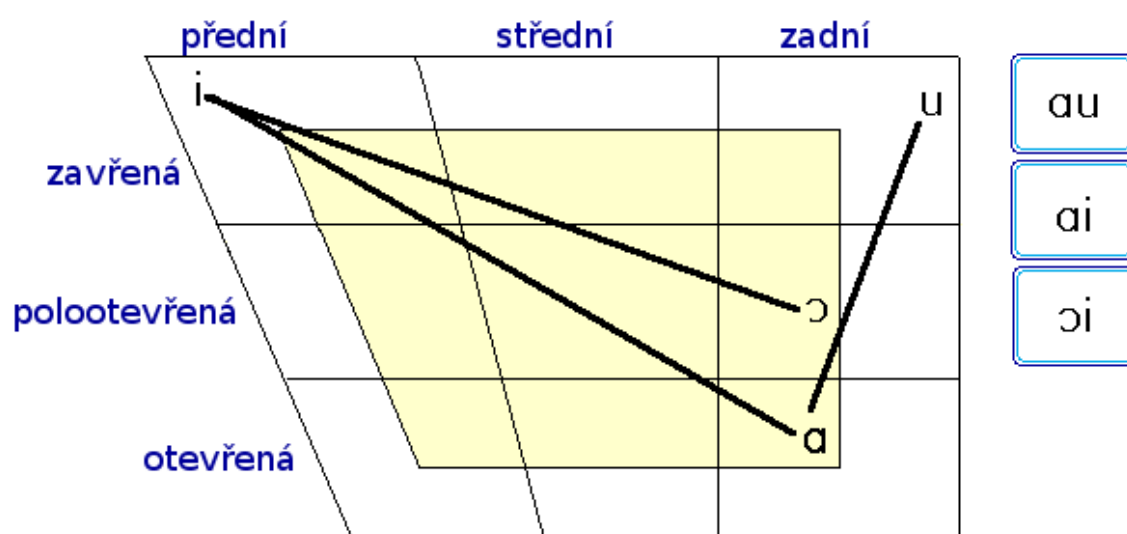
ɑ pot, "la", stocking, father, rob

ə above, around, sofa, police

ʌ bus, rush, under, other

IPA – dvojhlásky

v americké angličtině

ai find, high, aisle, quiet, ride

au house, crown, around, flower, how

ɔi boy, enjoy, Freud, avoid, join

Text-to-Speech systémy

- ▶ **syntéza řeči** – převod psaného textu na (digitální) zvuk
- ▶ TTS, *Text-to-Speech*
- ▶ dvě hlavní části
  1. **jazykový modul**, NLP modul
    - vstup = text
    - výstup = fonémy + prozodická informace
    - označována také jako TTP, *Text-to-Phoneme*
  2. **modul zpracování signálu**, DSP (Digital Signal Processing) modul
    - vstup = výstup z NLP modulu
    - výstup = zvukový soubor

Příklady TTS systémů

- ▶ české
  - **Epos** – z 90. let, Karlova univerzita a ČAV, nejlepší český open source
  - **Demosthenes** – FI MU Brno, laboratoř LSD
slabiková syntéza, základní prozodie
  - **ARTIC** (ARtificial Talker In Czech) – ZČU Plzeň, **DEMO**
obsahuje i “Talking head” vizuální část
  - **CS-Voice 97** – komerční, Frog Systems, pro Windows
- ▶ zahraniční
  - **Festival** – z Edinburghu, GPL, hodně jazyků, projekt Festival Czech
  - **MBROLA** – difónová syntéza MBR-PSOLA, řeší DSP část
Mikuláš Piňos, DP 2000 – česká DB pro MBROLu, text2phone
v Perlu
  - mnohé další – **HADIFIX**, **SVOX**, **Bell Labs**, **AT&T**, ...